

A szabad-iskola-kerülő

TANDORI DEZSŐ: „HOL ÉLSZ TE?”

A Tandori-anekdotakör vagy mesteridéző emlékezés vissza-visszatérő epizódja szól a Nemes Nagy Ágnes költői szemináriumait kerülő és azokat az önképzés különböző fajtáival helyettesítő fiatal íróról. Az akkori stúdiumok direkt elkerüléséről azokban az írásokban olvashatunk, amelyek – későbbi restanciaként – írójukat a modern magyar líra egyik legelkötelezettebb értelmezőjeként mutatják be, s melyek megjelenésükkel nagy részt vállaltak a némi didaktikusságtól sosem teljesen mentes magyar esszé-hagyomány ilyen irányú tehermentesítésében és egy olyan rugalmas esszényelv kidolgozásában, mely a háború utáni irodalom líra- és prózafordulatokkal szabdalt térképén képes újra autonóm műfajként elhelyezni a szépiroí értekező prózát, azaz az esszét. S tette mindezt Tandori úgy, hogy nem a már (el)ismert minták bizonyos kvalitásainak produktív átalakítását végezte el, vagy a nagymértékben még mindig a Nyugat esszé-alapozásán építkező s így idővel egyes szempontokat konzerváló elemek fellazításában vállalt szerepet, hanem egy – mondhatni – teljesen ismeretlen arányrendszert vezetett be a stilisztikai kisajátításnak leghatározottabban ellenálló műfaj, az esszé esetében is. Kezdetben auto-poétikus kísérletként, a költői munkák lírai szabálytalanságként felfogott radikális másságát argumentálva, fokozatosan jut el addig a pontig, mely e szabálytalanságot már magában az esszében is elülteti, így oldva fel a mindinkább magánvilágok létesülését ígérő lírai-próza eredmények és az esszé hagyományosan világ-referáló, a realitásproblémát megkerülhetetlenné tevő jellege közötti feszültséget.

Ebben az új kötetben a '90-es évek meghatározó műfajává váló esszéprózával találkozhatunk megint, mely ugyanolyan technikai-elméleti értelemben vett újító-revelatív kerülő a műforma hazai történetében, mint a '80-as évek szintén nagy hatású regényművészeté volt. E kötetek felvállalt és kifejezőeszközzé finomított vonása a tematikus repetíció, mely mára – befogadástörténeti kuriózumként – létrehozta azt az állapotot, mely a Tandori-életmű bármely pontját in medias res kezdetként képes felmutatni (a formalizálható, valódi kezdés bármi jele nélkül), azaz az önlegitimáció – előmagyarázat vagy szegmentálás hiányában minden olvasás a forrásértékű eredeti újraolvasásával analóg. E törekvés explicit kifejtése azért kapcsolódhat főként az esszéprózához, mert abban a konvenciók elkerülése láthatóbban jelentkezik, mint a költészet meghatározását mára minimalizáló poétikai gyakorlatban.

A „*Hol élsz te?*” című könyvben a XX. századi magyar költészetben fellelhető avagy előállítható progresszív hagyományt kutatja Tandori, miképp esszéisztikája nagy részében, hiszen érdeklődése változékony szempontok érvényre juttatásával e kérdés körül forog mindegyre. Feltűnő, hogy legkorábbi ilyen jellegű vállalkozásának, *A zsalu sarokvasának* (1979) a magyar irodalommal foglalkozó része és a mostani kötetnek az anyaga nagyrészt megegyezik (Kosztolányi Dezső, Weöres Sándor, Jékely Zoltán, Szép Ernő). A probléma állandósításának igénye így a rá vonatkozó kérdés vagy hipotézis folyamatos megújítását vonja maga után, sokszor az életműveken belül egyes szövegek sorozatos átértelmezésével, ami a gyakorlatban is igazolja az azonos nyelvi elemek befogadói pluralizmusában létrejövő elvi osztódást, a szinkron jelentésrétegek aktivizálhatóságát. A kijelentések elmozdulásának különbségei rajzolják ki azt a függvényt, me-

lyet a vélelemmé ritkán alakuló egyes Tandori-esszék esztétikai elzárkózásukban rendszerint elhalasztanak. A vizsgált anyag ezúttal is a Nyugatnak és kisugárzási körében keletkezett lírának a hazai divergens fejlődés ellenére is kiindulásul szolgáló terepe, melyre vonatkozó kérdéseit Tandori régóta változatlan bőséggel és ötletességgel állítja elő. Csak a legközvetlenebb előzményeket figyelembe véve (*Szabadiskola, Mi hírem költik?, Költészetregény*) is látszik, hogy a korábbi, normatív-formalizáló rátekintés alapfogalmait (pl. a félhosszú vers mint szervezőelem) felváltotta a személyiség és a szöveganyag bárminemű ekvivalenciájában rejlő öntudatlan kérdés kutatása. Az aktuális kérdésre, a „Hol élsz te?” kérdésre a válasz a múlt század számára egzisztenciálisan igazolható versgyűjteménye. Az extravagáns kérdés és a kontrollált válasz generálta dualitás éppúgy megnyilvánult az említett előzményeknél, mint e könyvben, ahol mindez a közbevetések és fejezetek esetében intencionáltan is tagolóelemmé válik. A rendhagyó esszé-változatok egymáshoz némileg szervesen kapcsolódva valószínűleg ugyanazon élménykörnek két végpontból képződő párdarabját: az irodalomtörténeti elemzés szélsőséges szubjektívizálását és a vallomás folytonosan irodalomtörténeti allegóriákkal történő dústítását. A kettőből adódó felelet a „Hol élsz te?” kérdésre pedig valamilyen lírai topográfia vagy a tartózkodás megjelölése helyett sokkal inkább él a kerülő, az elkerülés mint létforma körvonalazásával.

Az excursio alakzata alapvető retorikai funkcióin túl tágabb értelemben is leírhatóvá teszi a Tandori-esszé illékony stilisztikumát. Módszertani elkülönülésének eszméje, az előrehaladás garanciája nem annyira a vélelem/doxa, mint az elrejtett/elfelejtett ismeret/episztémé nyelvben való feltalálásán/fölidezésén alapul. Az iskolázott figyelem mindvégig a konkrét szöveg mikroelemzése és bármely tágabb, szabadon választható perspektíva (a verstanitól a vulgárfilozófiaiig) között ingadozik. Az írás nyelvi előképének mellőzése, azaz a spontaneitás a keletkező struktúra folyamatos leépítésén tevékenykedik, melyben az idézet, mint az esszé laza vezérlőelve, formális tengelye jelentkezik, ellentétben az argumentum vagy meggyőző erejű citátummal. Az ismert meggyőzőesmodellekkel szemben, melyeknél a tét a tárgyiasult gondolat kauzalitásra épülő nyelvi reprezentációjának sikeressége, Tandorinál nincs – vagy ritkán van – a környezetéből kiemelhető, lepárolható észrevétel, az újdonságot, valódi értéket a kiemelések, felkiáltások, elkerülések mentén haladó és mindig eredményre jutó, hosszúra nyúlt esszé(nyi)mondat jelképezi.

Az új könyvben, akárcsak a megelőzőekben, az irodalomelméleti gondolkodás sémaí/ eljárásmodjait kizárja rendszeréből, miközben a '90-es évek esszéesztikájának egy vonulata olvasható úgy is, mint a kényszerű irodalompolitikai izoláció korszaka utáni eseményeket kísérő élénk reakció. Az értelmezői munka Tandori esetében nem alakít ki külön teoretikus gyakorlatot, mely a szépírói működéssel párhuzamosan, de attól leválasztva a szaktudományos diskurzus keretein belül folyik (amint arra, többek között nagyszerű példa Rába György munkássága). Észrevehető, hogy az olvasó és az író Tandori érdeklődése azonos szövegek, szövegrészek iránt nyilvánul meg. Például a Kosztolányi-oeuvre-t szemlélő, teljesnek mondható esszéiben, vázlataiban és a Kosztolányi-problémát érintő verseiben az életmű ugyanazon darabjainak produktív átírásával szolgál (pl.: *Egy Kosztolányi-vers; Mottók egymás elé; Levél Tihanyból – Kosztolányinak; Két „Kosztolányi -...” (és „Utó”)* stb.). A megértés műveletéből a biográfiai, történeti vagy konkrétan filológiai adalékokat kizáró gesztusa egy olyan szövegimmanens állapotba kívánja eljuttatni az értelmezett egységet, mely alkalmanként más és más tendenciák érvényesítésével legfőbb tapasztalatává az esztétikai váratlanságot avatja. Ez

még az értelmezői hagyományban tradicionálisan egyszerűsítő jelentésbővítést előíró művek esetében is a megszólítás szerepének átértékelésével jár. A politikai-agitátor versek József Attilája eképpen a legújabb Tandori-írásokban aktualizálódnak (ld.: *Kolárik légvárjai*, 213–224, „*Hol élsz te?*” 49–51). Még ha Tandori ritkán merészkedik is a par excellence politikai költészet területére verselemzéseivel, mégis, ilyenkor válnak legfeltűnőbbé annak az apolitikus-ahistorikus nézőpontnak az antinómiái, melyek befogadását megnehezítették a magyarországi, sajátosan történelem-orientált esszépróza esetében. Megfigyelhető, ahogyan generációjának tagjai a '70-es, '80-as években a kultúrpolitikai sematizmusok, dogmatizmusok miatt nivellálódott esszéformától való idegenkedés okán alternatív változatokat hoznak létre, de még azokban is fenntartják a tekintet elsődleges szociológiai, illetve politikai érintettségét: Orbán Ottó az „*ádáz szemtanú*” figuráját ölti tartósan magára, míg Petri a magyar politikai költészet, „a szabadság hagyományának” szószólójaként nyilatkozik meg kései interjú-esszéiben.

A „*Hol élsz te?*” alapvető gondolatalakzata annyiban az *excursio*, amennyiben a Tandori által markánsan indokolt és védelmezett magánkánon, például a Nyugat esetében Szép Ernő centrumba helyezésével mára nem tagozódott be egy, a konzekvensen fenntartott véleményeket megillető helyre, azaz nem foglalta el helyét, mint lehetséges ellenváltozat. Szép Ernő költészetének rendhagyó kiemelését támogatja a kötet szerkezet laza kronológiáját felülíró elhelyezése a VI. részben, és olyan fontos és ritka, *ars poetica* értékű megnyilatkozásokkal történő felvezetése, mint *A hit egzisztencializmusa*. Kevésbé tisztázódik a kötet kanonikus beidegződésekkel szembeni magatartása, hiszen míg előbb felfigyel az „ellenkánonok» üdvtelen sokasodására” (29.), később maga is felismeri, hogy az alakuló munkába („e végső soron kánon-ellenes könyvbe”, 58.) beleíródik a közhasználatú értékfelfogás lappangó kritikája is. Egymást negáló kijelentések, preferenciáinak megváltoztatása vagy súlypont-áthelyeződések mindvégig jellemzik esszékötetét, azonban következtelenség helyett a vállalt műfaj következményeként érdemes ezeket szemlélnünk: a változó vélemények feltüntetése egyetlen kötetben (vagy utólagos nem eltörlése) az értekező prózából rendszerint kiiktatott idő-faktor visszaemelésével egyenlő. Az önmagát gyakran tükörként szemlélő szöveg egyedi engedményre kényszerül a regényesített közlés nyugtalanító dilemmáinak feloldásaképp: a gondolkodási folyamat átmeneti-ideiglenes eredményeit is olvashatóvá teszi, rögzíti a kézírás folyamatosságának szellemében. Az azonosságát szinkron tanulmányokban, keletkezésének markáns feltüntetésében kereső szöveg mégis képes (pillanatnyi díszletei között) egy diakron háttér rajzát is feltüntetni. „E pillanat a dolgom. Egy könyv terjedelmű.” (42.) A fejezetek és a közbevetések szimmetrikus kompozíciója felidéri a korábban verseskötetekben alkalmazott formakontrasztokkal élő módszert, de az utolsó fejezet nulladikként való megjelölése is alaposan előkészített mozzanat (ld.: két szélső példaként: *A megnyerhető veszteség*, *Utolsó posta Budapest* stb.). *A jelenléti ívsötét* című lírai appendix pedig nagymértékben számít a kifejezéseggyüttes előzetes variációinak ismeretére (A jelenléti ív, a jelenlétnyi ív, A jelenléti petróleumív), hiszen hermetizáló alakváltozatában csak így valósulhat meg a fokozás tárgyának majdani, végső kioltása.

Az elkerülés, melyet e könyv fő elemének tettünk meg, abban a változatos értelemben valósul meg itt, amelyet Derrida Heideggernél észlel annak a szellemmel kapcsolatos fenomenológiai analíziseit olvasva. Az elhagyás, az idézőjel, a visszavonás, majd a pusztán kimondás körvonalazzák azt a processzust, amelybe Derrida mindvégig a heideggeri filozófia ezen axiomatikus kifejezésének problémáját ágyazza. Tandori az el-

beszéléssé alakítható esszéművészetében ugyanúgy a retorikai vagy grammatikai jelölés segítségével kódolja a vélelem elhallgatott-elhalasztott szólását a szövegbe. Így lehet a Kosztolányi költészetével foglalkozó fejezet annak a hosszú és küzdelmes gondolatmenetnek a pillanatnyi végeredménye, mely a Kosztolányi-versnyelv osztályozásában úttörő eredményeket felmutató, nagy kritikai visszhangot kiváltó *Kosztolányi-kettős-bangókkal* vette kezdetét. A Kosztolányi-poézis avuló részleteinek felemlítése és elkülönítése az életmű magaslati pontjaitól volt az a mozdulat, mely a hajdani írást jellemezte. Merőben más javaslattal él két évtizeddel később, mikor ugyanezen elemek árnyaló funkcióját hangsúlyozza, és szükségszerűségüket épp formai trivialisukhoz köti. (ld.: *A Kosztolányi-líra kikezdehetlensége*, Tiszatáj, 2001/2.) A két írás között a konkrét problémákat felvonultató, találékony esszék sora: *A Kosztolányi-panaszról* (Alföld 1985/3.), a Kosztolányi-féle félhosszúversről (In.: *Az erősebb lét közelében*), *A kiolvashatatlan Kosztolányiban* a publicistáról (Új Írás 1981/5.) vall, *A rózsza mégis-miértje* pedig a Kosztolányi-szakirodalommal vet számot (Új Írás 1987/2.) stb. A „Hol élsz te?” tanulmánya a legkritikusabb hangokhoz képest most egy megengedő változatban állapodik meg, viszont a mindent akceptáló, a kultikus olvasás tüneteit is sejtető írásokkal szemben továbbra is fenntartásokkal él.

Érdekes helyzetet teremt, hogy amíg Kosztolányi „hibái” megszólíthatóak, addig József Attila műve látszólag bezárul Tandori értékelése előtt, legalábbis önmagára kimért szankcióként az elkerülés újabb válfaját nyújtja a fejezet szándékos és merész töredékben hagyásával. A tendencia betetőzését a valódi tüzetes részt követő *Metszetek* jelenti, ahol a verselemző Tandori az irányított idézés gondolatközvetítő folyamatából kiszorít minden személyességet, és a kollázszerű vers-épitmény mögött elhallgat.

Ugyanakkor az sem hallgatható el, hogy a kommentáló hang visszavétele az egyenes beszédből, az értelmezést érintő mélységes kételyek nyomán támad e könyvben, valamint Tandori értekezéseinek java részében. „..., nem látom, hogyan lehetne ma érvényesen, hatékonyan költészetet elemezni.” A könyv kérdőformájú címe által sugallt tipológia, mely a kérdés-feleleté, egyúttal előhívja e kommunikációs alapformának a Tandorinál fellelhető teoretikus áttekintését, kvázi-felmondását, mely vagy a kérdés vagy a válasz oldaláról ellehetetleníti a kettő valóságos összefüggését: „A legtöbb kérdés nem is létezik / Mire adódnának hát válaszok?” (*A Courtauld Collection: „az” impresszionisták*) vagy: „A válasz / eltávolít, ha pontos, a kérdéstől, mely / nem lehet pontos kérdés arra a válaszra, / mely ismeretlen – ez a néma csend lényege, / és így a lényeg, ha a néma csendé, nem / tudható szavakból...” („*Kedves Samu...*”) – mondja Tandori, a nem-kimondás nagy stratégiája, alátámasztva némiképp az esszék önértelmező gesztusában fogant igényt a beszéd örökös elkerülésére. Így érhet a kötet végére azzal a versciklussal, mely címében (*A jelenléti ívsötét*) ismét a jelenlévő hiány emblematikus körülírását célozza meg, az abszolút csönd „vad” kerülgetését szavakkal. Azonban itt a dialogicitásnak olyan fokán valósul meg mindez, ahol már nem egy jól artikulált kérdésre érkezik a válasz – ezúttal elkerülhetetlenül.

Tóth Ákos

